

مصباح‌الدین محمودزاده

پژوهش پیرامون یک شعر رودکی

در این مقاله تلاش داریم تا بر اساس منابع و مجموعه‌های اشعار استاد رودکی که سال‌های اخیر با عناوین مجموعه اشعار و دیوان به چاپ رسیده‌اند، راجع به متن یک شعر استاد رودکی پژوهشی انجام بدهیم.

سرچشمه‌ها و مجموعه‌هایی که پیش روی ما قرار دارند، «تاریخ بیهقی» خواجه ابوالفضل محمد ابن حسین بیهقی دبیر، تذکره «مجمع‌الفصحا»ی رضاقلی‌خان هدایت، «رودکی (دیوان آدم‌الشعراء ابو عبدالله رودکی)»، «نسیم مولیان»، «شعر رودکی» و «برگزیده اشعار رودکی» می‌باشند که در جریان بررسی یاد می‌شوند.

شعر مورد نظر با بیت:

ای آنکه غمگنی و سزاواری واندر نهان سرشک همی‌باری

آغاز گردیده و در نسخه‌های مذکور عدد ابیات آن از هشت تا دوازده ذکر گردیده است. ترتیب ابیات نیز متفاوت بوده و با گوناگون‌خوانی‌های زیادی آورده شده‌اند. فرضیه‌ای که قبل از تحقیق در نظر است، این است که کل متن‌شناسانی که به متن اصلی شعر تصرفی انجام داده‌اند، پایبند ذوق بدیعی و نظر خاص خود بوده‌اند.

در میان کتاب‌های یادشده از همه قدیم‌تر «تاریخ بیهقی» است. ما متن در کتاب مزبور درج گردیده را اساس کار متن‌شناسی خویش قرار دادیم، چونکه آن از یک طرف، شامل همه ابیات است و از طرفی دیگر، به لحاظ ترتیب ابیات و اندیشه‌های دکتر علی‌اکبر فیاض مصحح این کتاب، منطقی‌تر به نظر می‌رسد. متن مندرج چنین است:

۱. ای آنکه غمگنی و سزاواری	واندر نهان سرشک همی‌باری
۲. از بهر آن کجا نبرم نامش	ترسم ز بخت، اندوه و دشواری!
۳. رفت آنکه رفت و آمد آنک آمد	بود آنچه بود خیره چه غم داری؟!
۴. هموار کرد خواهی گیتی را	گیتی ست کی پذیرد همواری؟!
۵. مُستی مکن که نشنود او مُستی	زاری مکن که نشنود او زاری!

۶. شو تا قیامت ایدر زاری کن	کی رفته رابه زاری باز آری؟! کی
۷. آزار بیش بینی زین گردون	گر تو به هر بهانه بیازاری
۸. گویی گماشته‌ست بلایی او	بر هر که بر او دل بگماری!
۹. ابری پدید نی و کسوفی نی	بگرفت ماه و گشت جهان تاری
۱۰. فرمان کنی و یا نکنی ترسم	آن به که می بیاری و بگساری!
۱۱. تا بشکنی سپاه غمان بر دل	بر خویشتن ظفر ندهی باری!
۱۲. اندر بلای سخت پدید آید	فضل و بزرگواری و سالاری!

در تصحیح متن و به خط سرلیک تاجیکی رونویس نمودن آن، به اعتبار گرفتن وزن و محتوای شعر امری مهم است. از این نگاه شعر مزبور در وزن مفعول فاعلات مفاعیلن (---V/V-V-V) گفته شده است که از اوزان نادرالاستعمال محسوب می‌شود. چنانکه در «مجمع الفصحا» آمده است، این شعر از نظر محتوا در «مرثیه پسر وزیر و موعظه» یعنی در بیان تعزیه و نصیحت گفته شده است.

برگردیم به اصل مقصد. اکنون شعر را بر اساس نسخه «تاریخ بیهقی» و مقابله با مجموعه‌های

یادشده، بیت به بیت بررسی می‌کنیم.

۱. کلمه نخست در «دیوان آدم الشعرا» به شکل «ای» و در «شعر رودکی» به صورت «آی» آمده است. این شکل‌ها در خط فارسی یک طرز نوشت داشته، ای در وزن هم همسانند، می‌توان به هر دو شکل خواند و نوشت. اما بهتر است که موافق با طبیعت زبان ادبی تاجیکی به شکل «ای» نوشته و خوانده شود.

۲. «مجمع الفصحا» و «برگزیده اشعار رودکی» این بیت را ندارند. در دیگر نسخه‌ها با گوناگون‌خوانی واژه سوم مصراع دوم آمده است: در «نسیم مولیان» و «شعر رودکی»، «سخت» و در دیوان آدم الشعرا با حرف «ز» به شکل «رسدت». اینجا از نگاه وزن اشکالی به نظر نمی‌رسد، اما با توجه به معنی و منطق بیان، «بخت» مناسبتر است. یعنی ترسم از اندوه و دشواری می‌باشد. برای انسان فاضل و بزرگوار اندوه و دشواری در این دنیا به رسم امتحان است.

در «شعر رودکی» واژه «نبرم» به صورت «ببرم» آورده شده است.

۳. در نسخه‌های چاپی تاجیکی، کلمه دوم به شکل «آنک» آورده شده است که اشتباه به نظر می‌آید، چونکه در فصاحت کلام خلل وارد شده است. آن باید به صورت «آنکه» نوشته و خوانده شود. در مورد وزن این مصراع باید گفت که آن به شکل «رف- تان- که- رف- تو- آ- مد- آن- کآ- مد» تقطیع می‌شود. هجای هفتم، یعنی «مد» به جای دو هجای کوتاه نشسته است.

۴. این بیت در کل نسخه‌ها همگون آمده است.
۵. «شعر رودکی» به جای «نشنود او مُستی» شاید به علت مکرر آمدن کلمه اول این ترکیب، «ننگرد او مُستی» آمده است. در هر دو صورت، وزن و معنی درست است چونکه در عرف تاجیکی، معنی به ناله و زاری کسی نگاه نکرده، یا خود ناله و زاری کسی را نشنیده، کاری را انجام دادن که از این بیت برمی‌آید، معمول می‌باشد. به هر حال، نگاه داشتن صورت نوشتاری نسخه اصل مقبول‌تر می‌نماید.
- این بیت و بیت بعدی در مجمع‌الفصحا بعد از بیت هفتم آورده شده‌اند.
۶. در کل نسخه‌ها به جای «ایدر»، «آید» آمده است. به نظر ما گونه نسخه اصل درستتر است، به معنی اکنون. یعنی اکنون تا قیامت هم زاری کنی، شخص فوت کرده را باز آورده نمی‌توانی.
۷. مصراع اول، در «مجمع‌الفصحا» و «شعر رودکی» به شکل «آزار بیش زین گردون بینی» آمده است که سهو است، در این صورت روانی مصراع خلل یافته است.
۸. در «مجمع‌الفصحا» و «دیوان آدم الشعرا» مصراع دوم به شکل «بر هر که تو دل برو بگماری!» آمده است که هم از نگاه فصاحت و از لحاظ وزن اشتباه است.
۹. این بیت و سه بیت بعدی در «شعر رودکی» حذف گردیده‌اند.
۱۰. در مجمع‌الفصحا این بیت و بیت بعدی ذکر نگردیده است. در «دیوان آدم الشعرا» و «برگزیده اشعار رودکی» مصراع دوم این بیت به جای مصراع دوم بیت بعدی آمده است. چنین تغییر تنها در همین نسخه‌ای به نظر می‌رسد که ما آن را متن اساس قرار داده‌ایم. این مورد را مصحح متن «تاریخ بیهقی» در پاورقی متن نیز توضیح داده است. اما نظر دکتر علی‌اکبر فیاض را می‌توان پسندید که او به جای «ترسم» واژه «بر رسم» را پیشنهاد کرده است. اما معنی داد او بر اساس مصراع دوم بیت بعدی صورت گرفته است.
- به همین گونه، این بیت و بیت بعدی باید با جا به جا کردن مصراع‌های دومشان، اصل به شمار آیند. در این صورت «بر رسم» باید به معنی اصلی معنی شود: بر رسم زمانه، یعنی قانون حیات و ممات، خواه فرمان کنی، خواه نه...
۱۱. این بیت چنانکه ذکر شد، با جا به جا کردن مصراع دوم با مصراع دوم بیت بالا قابل ذکر بوده، در این صورت بیت بالا را از نگاه معنی تقویت می‌بخشد.
- نکته دیگر در خلال این دو بیت، در مورد کلمه «باری» می‌باشد که آن باید به معنی «القصه» و یا «هر طور که باشد» معنی شود. در «دیوان آدم الشعرا» این واژه به شکل «باری» (با یا، وحدت و

نکره) شاید به خاطر قافیه آورده شده است که اشتباه است. چونکه به این شکل، کلمه مذکور حامل معنی‌های دیگری هم می‌شود که به محتوای شعر ارتباطی ندارد.

۱۲. در «مجمع‌الفصحا»، «نسیم مولیان» و دیوان آدم الشعرا واژه آخر مصراع اول، به شکل «آرند» و کلمه دوم مصراع دوم، به شکل «بزرگمردی» نوشته شده است. به نظر ما، این دو کلمه باید به شکلی آورده شوند که در متن تاریخ بیهقی آمده است. در این صورت چنین معنی به دست می‌آید که فضل و بزرگواری و سالاری در حالت به سر آمدن مصیبتی سخت، پدید می‌آید.

از ملاحظه‌های بالا به نتیجه‌ای می‌رسیم که شعر مورد نظر در تاریخ بیهقی را با عوض کردن واژه «ترسم» به ترکیب «بر رسم» و تغییر جای مصراع‌های دوم در بیت‌های ده و یازده می‌توان در چاپ‌های منبجده همچون متن صحیح به صورت ذیل به اعتبار گرفت:

فرمان کنی و یا نکنی بر رسم	بر خویشتن ظفر ندهی، باری!
تا بشکنی سپاه غمان بر دل	آن به که می بیاری و بگساری!

کتابنامه:

۱. خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی دبیر - تاریخ بیهقی، به تصحیح دکتر علی‌اکبر فیاض. - تهران، ۱۳۳۱.
۲. رضاقلی خان هدایت - مجمع‌الفصحاء، به کوشش مظاهر مصفا. - تهران، ۱۳۳۹.
۳. رودکی - دیوان آدم‌الشعراء ابوعبدالله رودکی، به کوشش سید رسول موسوی، مسعود قاسمی، عزیز میربابایف. - دوشنبه، ۱۳۷۹.
۴. ابوعبدالله رودکی - نسیم مولیان، دیباچه و تنظیم و توضیح از اسرار رحمانفر. - دوشنبه، ۱۹۹۹.
۵. شعر رودکی - مرتب، مؤلف سرسخن و توضیحات رسول هادی‌زاده. - دوشنبه، ۲۰۰۲.
۶. دکتر اسماعیل حاکمی - برگزیده اشعار رودکی و منوچهری، تهران، ۱۳۷۱.